

Faculteit der Letteren

Geschiedenis

Studiejaar 2018-2019

Het anarchistisch terrorisme in Nederlandse kranten

*Een analytisch krantenonderzoek naar de Nederlandse reacties op
het anarchistisch geweld in de periode 1898-1901*

De Italiaanse anarchist Luigi Lucheni steekt keizerin Elisabeth van Oostenrijk neer in september 1898

Studentnaam: Nynke Senhorst

Scriptiebegeleider: Dhr. L. van Heumen

Cursuscode: LET-GESB2103

Radboud Universiteit

Inhoudsopgave

INLEIDING	2
HERKOMST VAN HET ANARCHISME	2
PROPAGANDA VAN DE DAAD	3
DE KRANT ALS INFORMATIEBRON	4
STATUS QUAESTIONES	4
Veiligheidsgeschiedenis.....	6
METHODE.....	7
BRONNEN	8
HOOFDSTUK 1: DE TERMEN ‘ANARCHIST’ EN ‘ANARCHISME’	10
MOORD OP KEIZERIN ELISABETH VAN OOSTENRIJK.....	10
AANSLAG OP KONING UMBERTO I	12
DE MOORD OP DE AMERIKAANSE PRESIDENT MCKINLEY	14
HOOFDSTUK 2: DE INVULLING VAN HET BEGRIIP ANARCHISME	16
EEN NEGATIEVE CONNOTATIE	16
HARDE WOORDEN	18
HOOFDSTUK 3: HET DREIGINGSBEELD IN NEDERLAND	20
INTERNATIONALE SAMENZWERING	20
MAATREGELEN TEGEN DE ANARCHISTEN	21
ANGSTWEKKEND KARAKTER	22
CONCLUSIE	23
BIBLIOGRAFIE	24
LITERATUUR	24
BRONNEN	26
WEBSITES	28

Inleiding

De geheele wereldpers spreekt haar diepe verontwaardiging uit over de lage, beestachtige misdaad.

(Uit: *Algemeen Handelsblad*, 13 september 1898)

Het fenomeen terrorisme haalt vandaag de dag regelmatig de krantenkoppen. Meer dan honderd jaar geleden was dat niet anders. De wereld was in de ban van wat later door een van de grondleggers van terrorismestudies David Rapoport 'the first wave of modern terror' werd genoemd, het anarchistisch terrorisme.¹ Het anarchistisch terrorisme was een beweging die voor een wereldwijde golf van terreur zorgde. Rond het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw werd Europa namelijk geteisterd door tientallen aanslagen en dat zorgde voor grote paniek in de westerse wereld.² Voorbeelden hiervan zijn de moord op keizerin Elisabeth van Oostenrijk en de bomaanslag in theater Liceu in Barcelona.³

De opkomst van de krant als eerste massamedium speelde een grote rol bij de presentatie van anarchistisch terrorisme in de late negentiende eeuw.⁴ Door middel van sensationele reportages in kranten en weekbladen werd de angst voor anarchisten aangewakkerd.⁵ In deze scriptie staat de berichtgeving in Nederlandse kranten omtrent anarchistische aanslagen aan het einde van de negentiende eeuw en begin twintigste eeuw centraal. In tegenstelling tot veel andere westerse landen, waren in Nederland in deze tijdsperiode namelijk geen anarchistische aanslagen.⁶ Deze unieke positie van de Nederlandse pers is vanwege twee redenen interessant. Door Nederlandse kranten uit deze tijd te bestuderen kan ten eerste onderzocht worden of de Nederlandse pers wel aan berichtgeving over de aanslagen in andere landen deed. Ten tweede kan dit onderzoek aangeven of in de reportages over de anarchisten een angstig beeld naar voren komt.

Herkomst van het anarchisme

De term 'anarchisme' is sinds de Franse Revolutie in gebruik. Het woord 'anarchie' betekent letterlijk 'zonder regel'. De anarchistische ideologie wordt bepaald door de centrale overtuiging dat politiek gezag in al zijn vormen, en vooral in de vorm van de staat, zowel slecht als onnodig is. Anarchisten kijken daarom naar de oprichting van een staatloze samenleving door de afschaffing van wet en regering. Volgens hen is de staat slecht omdat ze, als een opslagplaats van soevereine, verplichte en dwingende autoriteiten, een belediging is voor de principes van vrijheid en gelijkheid.⁷

Het begrip anarchisme was dus geen nieuw fenomeen in de negentiende-eeuwse samenleving. Hoewel de eerste stappen richting een vertegenwoordigende democratie in grote delen van Europa gezet waren, was er bij bepaalde groepen nog sprake van weerstand tegen dit systeem.⁸ Bepaalde groepen, waaronder anarchisten, waren van mening dat in Europa een verdere democratisering van de samenleving nodig was. Onderling verschilden de anarchisten over de manier waarop dit doel gerealiseerd moest worden.⁹ Vooral in Frankrijk en Rusland sloeg het anarchisme aan door denkers als Pierre-Joseph Proudhon, William Godwin en Michael Bakoenin. In het boek 'Political Justice' van Godwin wordt voor het eerst een systematische uiteenzetting van anarchistische ideeën gemaakt. Er

¹ D.C. Rapoport, 'The Four Waves of Modern Terrorism', A. Kurth Cronin en J. Ludes (red.), *Attacking Terrorism: Elements of a Grand Strategy* (Washington DC 2004) 47, 50-52.

² Ibidem, 50-52.

³ Internationaal instituut voor sociale geschiedenis, 'Anarchistische aanslagen', www.iisg.nl (geraadpleegd op 20 mei 2019).

⁴ R.B. Jensen, *The Battle against Anarchist Terrorism: An International History, 1878-1934* (Cambridge 2014) 52.

⁵ I. van de Wijdeven, 'Angst voor aanslagen: anarchistische terreurgolf 1881-1914', *Geschiedenis Magazine* nr. 8 (november 2016), 51-53.

⁶ A.C.J. de Vrankrijker, *Onze anarchisten en utopisten rond 1900* (Bussum 1972) 143.

⁷ A. Heywood, *Political ideologies: an introduction* (Londen 2017), 137-139, 143-145.

⁸ M. van Creveld, *The rise and decline of the state* (Cambridge 1999).

⁹ F. Heinen, <http://www.geschiedenis.nl>.

was toen nog geen sprake van het aanzetten tot geweld.¹⁰

In de negentiende eeuw zag een groep anarchisten in geweld de beste manier om haar doelen te bereiken. De bedenker van dit moderne terrorisme is Michael Bakoenin. Hij geloofde dat mensen hun eigen leven vorm konden geven en niet afhankelijk moesten zijn van de elite.¹¹ Volgens Bakoenin kon alleen de vernietiging en opheffing van alle staatsinstellingen de weg vrij maken voor de ontwikkeling van een vrije en democratische samenleving. Om dit doel te bereiken moest een ingrijpende revolutie plaatsvinden.¹² Bakoenin keurde het gebruik van geweld niet af als een middel om het doel, de politieke revolutie, te bewerkstelligen.¹³

Aan het einde van de negentiende eeuw werden deze ideeën steeds meer in praktijk gebracht door verschillende anarchistische terroristen.¹⁴ In de loop van de negentiende eeuw was het door technologische ontwikkelingen op het gebied van communicatie en vervoer en door de opkomst van kranten en weekbladen makkelijker geworden om de ideeën van Bakoenin te verspreiden. Hierdoor kwam een groter publiek kwam in aanraking met het anarchistisch terrorisme.¹⁵ Een andere oorzaak voor de opmars van het anarchistisch terrorisme is de opkomst van de industriële revolutie en het kapitalisme. Dit had voor veel maatschappelijke en politieke onrust gezorgd.¹⁶ Veel mensen waren ontevreden over de nieuwe woon- en werkomstandigheden en er kwamen steeds meer stemmen op voor het bestrijden van de overheid en de rijken.¹⁷ Volgens journalist Pankaj Mishra kan de golf van anarchistische aanslagen aan de hand van vier factoren verklaard worden: een zwakke regering, ongelijke modernisering, economische achterstand en een grote kloof tussen arm en rijk.¹⁸

Propaganda van de daad

Veel aanslagen aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw waren gebaseerd op het concept 'de propaganda van de daad'. Het grootste deel van de anarchistisch terroristen was ervan overtuigd dat dit concept van de anarchist Carlo Pisacane de beste methode was om de massa wakker te schudden. Het achterliggende idee van dit concept was dat een terreurdaad een geest van opstand zou aanwakkeren en de onmacht van de staat zou aantonen.¹⁹ Niet alleen gewone burgers waren het doelwit van het uitvoeren van dit concept, maar ook vorsten en andere gezaghebbers. Tussen 1880 en 1920 werden zes staatshoofden vermoord.²⁰

Eén van de eerste anarchistische aanslagen is de moord op keizerin Elisabeth van Oostenrijk in september 1898. In Genève werd zij door een Italiaanse anarchist genaamd Luigi Lucheni doodgestoken met een nagelvijl. De aanslag op keizerin Elisabeth was een opmaat tot meer anarchistische aanslagen op invloedrijke personen. Zo werd in juli 1900 de Italiaanse koning Umberto I in Monza door vier kogels om het leven gebracht door de Gaetano Bresci en werd in 1901 de Amerikaanse president McKinley vermoord door de Poolse-Amerikaan Leon Czolgosz.²¹

¹⁰ W. Godwin, *An enquiry concerning political justice and its Influence on General Virtue and Happiness* (Londen 1793).

¹¹ A. Heywood, *Political ideologies: an introduction*, 155-157.

¹² A. Constandse, *Michael Bakoenin, Russisch rebel: een biografie* (Amsterdam 1980).

¹³ F. Heinen, Michael Bakoenin, <http://www.geschiedenis.nl> (geraadpleegd op 4 mei 2019).

¹⁴ D. Rooum en A. Grubacic, *What is Anarchism? An introduction* (Londen 1995), 8-10.

¹⁵ Van de Wijdeven, 'Angst voor aanslagen', 52-54.

¹⁶ H. Van den Bouwhuisen, 'Geen Woorden maar Daden. Een beknopte geschiedenis van het terrorisme', *Ethiek en Maatschappij* jaargang 9, nr. 3 (Gent 2006), 23-24.

¹⁷ P. Mishra, *Age of Anger*, (New York 2017).

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ J. Joll, *The Anarchists*, 2nd edition (Londen 1979) 111.

²⁰ KRO Magazine, 'De vier golven van terrorisme' (geraadpleegd op 28 maart 2019).

²¹ A.L. Constandse, *Anarchisme van de daad* (Den Haag 1969), 66-67.

De krant als informatiebron

Zoals hierboven al duidelijk werd, waren kranten een belangrijke oorzaak voor de opkomst van het anarchistisch terrorisme. Kranten waren ook tijdens de periode van anarchistisch terrorisme een belangrijke informatiebron voor de bevolking van westerse landen. De aanslagen kregen namelijk in de westerse pers veel aandacht.²² Tegenstellingen tussen groepen in de samenleving werden steeds meer benadrukt en er heerste een grote angst voor radicalisering in het westen.²³ Anarchistische aanslagen zouden volgens de Amerikaanse en Europese pers het gevolg van complotten en samenzweringen zijn.²⁴

Een voorbeeld is de term 'Zwarte Internationale', die in de jaren negentig van de negentiende eeuw opkwam. De Zwarte Internationale was het idee dat in de wereld een grensoverschrijdende anarchistische samenzwering bestond die de politieke en maatschappelijke orde omver zou willen gooien. De Zwarte Internationale bestond alleen in de verbeelding van de pers en veiligheidsdiensten.²⁵ Van een internationaal complot of samenzwering was namelijk nimmer sprake. Desondanks waren veel kranten ervan overtuigd dat er sprake was van een internationaal anarchistisch complot.²⁶ Kranten waren een invloedrijke actor in de sociale beeldvorming over terrorisme. Historica en terreurexpert Beatrice de Graaf noemt dit het 'Theater van de Angst'; de media bepalen door middel van een bepaalde presentatie de impact van terrorisme.²⁷

Status quaestiones

De secundaire literatuur over anarchistisch terrorisme kan ruwweg in twee 'splittingsen' worden verdeeld. De eerste splitsing in de literatuur over het anarchisme in de late negentiende eeuw concentreert zich vooral op de theoretische achtergrond van de politieke stroming en beschouwt het anarchisme puur als een politieke ideologie. De tweede splitsing concentreert zich meer specifiek op het anarchistisch terrorisme en de daaruit vloeiende dreigingsbeelden en samenzweringscomplotten. Dit onderzoek focust zich meer op de tweede splitsing.

In de eerste splitsing in de literatuur worden de gewelddadige kant van het anarchisme en de echte diepgang in het angst- en dreigingsbeeld veelal achterwege gelaten. Vaak zijn dit de overzichtswerken over het anarchisme. In tegenstelling tot het schrale Nederlandstalige aanbod is het Engelstalige aanbod aan overzichtswerken overstelpend. Een voorbeeld van een Engelstalig overzichtswerk is Nicholas Walters boek *About Anarchism* waarin vooral de positieve aspecten van het anarchisme centraal staan. Walter betreurde in zijn boek het gebrek aan historisch geschrift over anarchisme, maar was ervan overtuigd dat dit snel zou veranderen.²⁸ Een ander overzichtswerk is het boek *A short history of Anarchism* van historicus Max Nettlau. In achttien hoofdstukken zet hij de geschiedenis van het anarchisme tot 1930 uiteen.²⁹ Net als Walter legt hij sterk de nadruk op de sterke afkeer van hiërarchie, autoritair gezag en gecentraliseerde machtsstructuren van het anarchisme. Beide auteurs besteden weinig aandacht aan de gewelddadige kant van het anarchisme.

Ook binnen de Nederlandse geschiedschrijving is er weinig aandacht voor de gewelddadige kant van het anarchisme en de angst- en dreigingsbeelden. Een van de weinige Nederlandse

²² Jensen, *The Battle against Anarchist Terrorism*, 52.

²³ H. Rosenberg, *Große Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik: Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa* (Berlijn 1967), 40-41.

²⁴ F.W. Lantink, 'Terrorisme voor 1945? Staatsmacht, geweld en terreur in anarchisme en fascisme', in: I. Duyvesteyn en B.A. de Graaf (red.), *Terroristen en hun bestrijders: vroeger en nu* (Amsterdam 2007), 61.

²⁵ W. Klem, 'Dynamiet onder de Dam. De rol van de anarchistische samenzwering bij de institutionalisering en professionalisering van Nederlands veiligheidsbeleid: 1881-1914' (Masterthesis Universiteit Leiden 2013), 7.

²⁶ Klem, 'Dynamiet onder de Dam', 8-9.

²⁷ B.A. de Graaf, *Theater van de angst: De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam 2010) 290-291.

²⁸ N. Walter, *About Anarchism* (Londen 1969).

²⁹ M. Nettlau, *A short history of Anarchism* (Londen 2000).

overzichtswerken over het anarchistisch terrorisme is afkomstig van journalist en anarchist Anton Constandse. Zijn boek *Anarchisme van de daad* bespreekt hoe het anarchisme zich vanaf 1848 ontwikkeld heeft. Volgens Constandse bedoelen veel mensen als ze het hebben over het anarchisme van de daad, vaak de terroristische aanslagen. Daarmee wordt naar zijn mening een te negatief beeld van anarchisme gecreëerd. Anarchisme van de daad is volgens hem meer dan alleen haat en onrust zaaien. Het gaat ook over vreedzame betogingen en stakingen.³⁰

Een voorbeeld uit de literatuur dat moeilijk bij een van de twee stromingen in te delen valt, is de *Geschiedenis van de Nederlandse Politie* van de Nederlandse criminoloog Cyrille Fijnaut. In zijn boek beargumenteert hij dat veel veranderingen in het Nederlandse politiebestedel voortgekomen zijn uit de angst voor anarchistisch geweld. Hoe het kan dat er in Nederland zoveel angst was terwijl de dreiging hier minimaal was, wordt daarentegen niet uitgelegd. Fijnaut legt vooral de focus op de veranderingen die zijn voortgekomen uit deze angst zonder veel aandacht te hebben voor de angst- en dreigingsbeelden zelf.³¹

De tweede richting in de secundaire literatuur concentreert zich meer op de in de media gepresenteerde dreigingsbeelden en samenzweringscomploten rond het anarchisme van de late negentiende eeuw. Door De Graaf ook wel het 'Theater van Angst' genoemd.³² Ook de reacties van staten op het gebied van veiligheidsbeleid worden in deze literatuur meegenomen. Zo gaat historica Marij Leenders in haar boek in op de houding en wetgeving van de Nederlandse overheid tegenover anarchisten. Ze betoogt dat gastvrijheid en tolerantie kenmerkend bleven voor de Nederlandse opstelling jegens gewelddadige anarchisten.³³

Historicus Robert Jensen is een van de historici die onderzoek heeft gedaan naar de dreigingsbeelden die na elke aanslag breed werden uitgemeten als een internationale samenzwering. Volgens Jensen creëerden kranten en een angstige bevolking een mythe rond het anarchistisch terrorisme van de negentiende eeuw.³⁴ De invloed van dreigingsbeelden van het anarchistisch terrorisme wordt het beste uiteengezet in de research masterscriptie van Wouter Klem. De scriptie, die geschreven is onder begeleiding van Beatrice de Graaf, zet uiteen wat de invloed was van anarchistische dreigingsbeelden op de verhoudingen tussen anarchisten en politiediensten, in de periode 1881-1914. Klem is net als Jensen van mening dat de media een essentiële rol speelden bij de totstandkoming van dreigingsbeelden en het gevoel van angst onder de bevolking.³⁵

Wat opvalt aan de tweede splitsing in de literatuur is dat ondanks de vele boeken en scripties over de rol van de Nederlandse media in het angstbeeld omtrent het anarchistisch terrorisme, in Nederland nog weinig kranten- en archiefonderzoek is gedaan naar hoe deze angst werd verwoord. Dit tekort aan onderzoek kan verklaard worden doordat in tegenstelling tot andere westerse landen, het gewelddadig anarchisme in Nederland volgens Constandse en De Graaf beperkt bleef tot een randverschijnsel.³⁶ Hierdoor was volgens De Graaf in Nederland minder angst voor het anarchisme dan in omliggende landen. Bovendien werd in Nederland het anarchisme vaak gekoppeld aan het socialisme, waardoor het in de Nederlandse kranten niet veel aandacht kreeg.³⁷

³⁰ Constandse, *'Anarchisme van de daad'*, 82-84.

³¹ C. Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse Politie. Een staatsinstelling in de maalstroom van de geschiedenis* (Amsterdam 2007).

³² De Graaf, *Theater van de angst*, 290-291.

³³ M. Leenders, *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815- 1938* (Hilversum 1993).

³⁴ R.B. Jensen, 'Daggers, Rifles and Dynamite: Anarchist Terrorism in Nineteenth Century Europe', *Terrorism and Political Violence* 16:1 (Londen 2004).

³⁵ Klem, *'Dynamiet onder de Dam'*, 94-96.

³⁶ De Vrankrijker, *Onze anarchisten en utopisten rond 1900*, 143.

³⁷ B.A. de Graaf, 'Van 'helsche machines' en Russische provocateurs – de strijd tegen het anarchisme in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125:3 (2012), 320.

Veiligheidsgeschiedenis

De afgelopen jaren is er volgens De Graaf steeds meer wetenschappelijke aandacht gekomen voor het anarchistisch terrorisme en dan vooral voor haar rol op het gebied van het Nederlandse veiligheidsbeleid. Doordat veiligheidsgeschiedenis een steeds belangrijker gebied van onderzoek wordt, neemt ook de aandacht voor het anarchistisch terrorisme toe. Tot de Koude Oorlog was er nauwelijks aandacht geweest voor de geschiedschrijving van veiligheid. Volgens De Graaf veranderde deze situatie in de jaren '90 door de 'constructivist turn'. Veiligheid werd niet langer gezien als iets statisch, maar als het proces van sociale constructie en historische contingenties.³⁸ Desondanks blijven de berichtgeving en beeldvorming over het anarchistisch geweld volgens De Graaf een ondergeschoven onderzoeksgebied.³⁹ Masterstudent Bart Fraanje is een van de weinigen in Nederland die een krantenonderzoek heeft uitgevoerd aan de hand van drie negentiende-eeuwse anarchistische aanslagen. In zijn scriptie heeft hij vooral gekeken naar de manier van framing van de berichtgeving over het anarchisme in Nederlandse kranten aan het einde van de negentiende eeuw.⁴⁰ Meer onderzoek naar de berichtgeving en de beeldvorming over anarchistisch geweld is volgens De Graaf gewenst. Zo zegt ze:

“Een steekproefsgewijze raadpleging van dagbladen en kranten en van parlementaire verslagen laat slechts af en toe wat momenten zien waarop anarchisme tot berichtgeving en ophef leidde. De Nederlandsche Politiegids besteedt er wel meer aandacht aan. Meer onderzoek naar berichtgeving en beeldvorming over anarchistisch geweld is zeker gewenst.”⁴¹

In dit onderzoek staat de berichtgeving over anarchistisch terrorisme in Nederlandse kranten aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw centraal. Aan het einde van de negentiende eeuw en begin van de twintigste eeuw waren kranten de belangrijkste informatiebron. Net als in de masterthesis van Fraanje zal onderzocht worden hoe Nederlandse kranten tussen 1898-1902 het anarchistisch terrorisme framen. Een verschil tussen beide onderzoeken is dat in dit onderzoek gekeken wordt naar de berichtgeving over gewelddadig anarchisme van verzuilde Nederlandse kranten. Aan het einde van de negentiende eeuw was de maatschappij namelijk opgedeeld op grond van geloofsovertuiging en maatschappelijke opvattingen. Iedere zuil had zijn eigen krant.⁴²

De hoofdvraag die in deze scriptie centraal staat, luidt: 'In hoeverre zijn er overeenkomsten en verschillen in berichtgeving over het anarchistisch geweld tussen Nederlandse verzuilde kranten in de periode 1898-1901?' Het onderzoek wordt uitgevoerd aan de hand van de berichtgeving in drie Nederlandse kranten over drie anarchistische aanslagen in de periode 1898-1901. Het doel van dit onderzoek is om te achterhalen of er verschillen zijn in de manier waarop kranten uit verschillende zuilen het anarchistisch geweld framen. Zoals De Graaf al aangaf dient meer onderzoek te worden verricht naar berichtgeving en beeldvorming over anarchistisch geweld. De masterthesis van Fraanje onderzoekt ook de berichtgeving over het anarchistisch geweld in Nederland, maar maakt daarbij onderscheid in de grootte van de kranten.⁴³ Deze scriptie focust zich daarentegen op kranten die ieder deel uitmaken van een andere zuil. Dit onderzoek is tot op heden niet uitgevoerd en zorgt voor een

³⁸ B.A. de Graaf, 'De historisering van veiligheid: introductie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125e jaargang, nr. 3 (Amsterdam 2012), 305-307.

³⁹ De Graaf, 'Van 'helsche machines' en Russische provocateurs', 320-321.

⁴⁰ B. Fraanje, 'Over internationale dollemannen, nietsontziende dweepers en leprozen in de politiek: Framing van de berichtgeving over het anarchisme in Nederlandse kranten 1898-1901' (MA thesis Universiteit Utrecht 2016), 9.

⁴¹ De Graaf, 'Van 'helsche machines' en Russische provocateurs', 320.

⁴² A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968), 51.

⁴³ Fraanje, 'Over internationale dollemannen, nietsontziende dweepers en leprozen in de politiek', 4-5.

bijdrage aan de wetenschappelijke kennis omtrent de berichtgeving over anarchistisch geweld in Nederland.

De hoofdvraag wordt beantwoord aan de hand van drie deelvragen die elk in een apart hoofdstuk behandeld worden. Zo zal in hoofdstuk 1 onderzocht worden of de termen 'anarchist' en/of 'anarchisme' vaak en op welke manier gebruikt worden in de kranten. Er zal dan antwoord worden gegeven op de volgende deelvraag: 'In hoeverre beschouwen de verschillende kranten de drie aanslagen als anarchistisch?' Met een onderzoek naar de termen 'anarchist' en/of 'anarchisme' kan antwoord gegeven worden op de deelvraag, maar ook de mate van aandacht en ophef van het anarchistisch geweld in de kranten zal bij deze deelvraag onderzocht worden. In hoofdstuk 2 zal antwoord worden gegeven op de volgende deelvraag: 'Welke invulling wordt aan het begrip anarchisme gegeven?' Door te kijken naar de woordkeuzes en connotaties van woorden, wordt inzicht verkregen in de manier waarop kranten op anarchisten en het anarchisme reageren. Daarnaast wordt zo ook de mening van een krant achterhaald. Staat deze positief of negatief tegenover het anarchisme? Voorafgaand aan het onderzoek is de verwachting dat het begrip anarchisme in elk van de drie kranten een negatieve invulling krijgt. Desondanks is het nog steeds van belang om te onderzoeken of de kranten zich van elkaar onderscheiden in de manier waarop ze dit doen. In hoofdstuk 3 staat het dreigingsbeeld in Nederland centraal. De deelvraag van dit hoofdstuk is: 'In welke mate was er volgens de kranten sprake van een anarchistische dreigingsbeeld in Nederland?' Deze vraag wordt beantwoord aan de hand van het idee van een internationale anarchistische samenzwering, de maatregelen tegen het anarchisme en de rol van angst binnen het dreigingsbeeld.

Methode

De hoofdvraag van deze scriptie zal dus beantwoord worden aan de hand van krantenonderzoek. Over de krant als historische bron valt veel te zeggen. Het is even interessant als dat het complex is. Om deze redenen wordt hier aandacht besteed aan de betekenis van de krant als medium voor historisch onderzoek. Er wordt gekeken naar de mogelijkheden die het biedt, maar ook met welke factoren rekening gehouden moet worden.

Een factor is dat de wisselwerking tussen de krant als 'zender' en de lezer als 'ontvanger' van informatie vaak centraal staat.⁴⁴ Volgens de politicologen Just, Kern en Norris speelt framing een grote rol in de manier waarop een gebeurtenis door kranten wordt weergegeven. Kranten weerspiegelen niet zozeer de werkelijkheid, maar hebben zelf een rol in het vormgeven van die werkelijkheid. Door middel van in- en uitsluiting van informatie wordt een bepaald beeld en een bepaalde werkelijkheid gecreëerd.⁴⁵

Een tweede factor waarmee rekening moet worden gehouden is dat kranten een representatieve waarde hebben, maar dat hierin wel nuance moet worden aangebracht.⁴⁶ Enerzijds richten kranten zich op het publiek en conformeren ze zich aan de verwachtingen en meningen van hun lezers. Anderzijds hebben kranten ook een vernieuwende werking. Ze kunnen hun lezers tot andere inzichten brengen door nieuwe perspectieven te bieden op bepaalde onderwerpen.⁴⁷ Sommige kranten in dit onderzoek richtten zich op een specifieke zuil. Het is echter de vraag of alleen mensen uit deze zuil deze krant lezen.⁴⁸

⁴⁴ D.L. Paletz en L.L. Tawney, 'Broadcasting Organizations' Perspectives', D.L. Paletz en A.P. Schmid (red.) *Terrorism and the Media: How researchers, terrorists, government, press, public, victims view and use the media* (Londen 1992), 105.

⁴⁵ P. Norris, M. Kern en M. Just, *Framing Terrorism. The News Media, the Government and the Public* (New York/Londen, 2003), 3-5.

⁴⁶ R. Aerts, 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron', *Groniek* 33 vol. 135 (Groningen, 1996), 178.

⁴⁷ Aerts, 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron', 178.

⁴⁸ Ibidem, 178-182

Met behulp van het werk *Reading Primary Sources* van Miriam Dobson en Benjamin Ziemann, is geprobeerd om de inhoud van de kranten beter te begrijpen. Dobson en Ziemann hebben namelijk een aantal suggesties en regels geformuleerd voor het onderzoeken van primaire bronnen, zoals kranten. Om betekenis te kunnen geven aan de manier waarop Nederlandse kranten reageren op deze aanslagen, is het van belang om te kijken naar meerdere aspecten. Een van de aspecten is om te kijken of de aanslag wel in de kranten genoemd wordt. Het kan namelijk het geval zijn dat een krant geen aandacht heeft besteed aan een aanslag. Vóór de analyse kan al worden vastgesteld dat de drie gekozen kranten allemaal aandacht besteden aan elk van de drie aanslagen. Hier zijn ze namelijk op geselecteerd.

Voordat onderzocht kan worden of er overeenkomsten en verschillen zijn in de berichtgeving, moet eerst achterhaald worden wat in deze scriptie bedoeld wordt met de term 'anarchist'. Over de inhoud van deze term bestaat namelijk geen consensus.⁴⁹ In deze scriptie wordt de term anarchist vooral in verband gebracht met de term 'terrorist'. Deze anarchist probeert door middel van aanslagen een samenleving te creëren waarbij er geen hogere macht of autoriteit is. Bij het analyseren van de bronnen wordt in dit onderzoek gekeken naar de termen anarchist en/of anarchisme in de nieuwsberichten. Door deze manier van 'naming' wordt namelijk een wij- versus zij-gevoel gecreëerd. Dit wordt ook wel 'politics of naming' genoemd.⁵⁰ Het gebruik van metaforen en stereotypen kan ook sterke framing-effecten veroorzaken. Metaforen hebben namelijk vaak een diepere laag. Het is dus van belang om je af te vragen welke structuur of frame gebruikt wordt.⁵¹

Een derde aspect is om naar het karakter van de berichtgeving te kijken. Een vraag die volgens Dobson en Ziemann hierbij van belang is, luidt: Wat is de toon van het artikel?⁵² Kranten kunnen de gebeurtenissen alleen beschrijven, maar ze kunnen er ook voor kiezen om de aanslagen te veroordelen. Er kan bijvoorbeeld gesproken worden over een samenzwering. Dit aspect is een belangrijk onderdeel van framing, omdat je er niet van uit kunt gaan dat de pers een gebeurtenis zomaar 'neutraal' presenteert aan haar lezers. Framen kan zowel bewust als onbewust gebeuren.⁵³

Bronnen

Zoals gezegd wordt in deze scriptie een vergelijking gemaakt tussen drie verzuilde kranten die aan het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw in Nederland veel gelezen werden. Deze kranten worden met elkaar vergeleken op basis van hun berichtgeving over drie anarchistische aanslagen. De anarchistische aanslagen die in dit onderzoek centraal staan zijn: de moord op keizerin Elisabeth van Oostenrijk in 1898, de moord op Umberto I van Italië in 1900 en de moord op president McKinley in 1901. De onderzoeksperiode van de kranten loopt van september 1898 tot en met september 1901. Voor deze onderzoeksobjecten is gekozen vanwege de machtsposities van de slachtoffers en doordat deze gebeurtenissen veel aandacht kregen in de Nederlandse pers. Iedere aanslag wordt tot ongeveer drie tot vier weken na de dood van het slachtoffer in elk van de drie kranten onderzocht. Op deze manier wordt het verloop van de berichtgeving beschreven.

Het onderzoek wordt uitgevoerd aan de hand van de volgende drie Nederlandse dagbladen: *Het Algemeen Handelsblad*, *De Tijd* en *De Telegraaf*. Deze drie dagbladen zijn geselecteerd op basis van de zuil waar ze bij hoorden, hun reikwijdte en de mate van aandacht die ze besteedden aan de drie anarchistische aanslagen. De liberale krant die in dit onderzoek wordt onderzocht, is het *Algemeen*

⁴⁹ T. Holterman, *Anarchisme in de Lage Landen* (Utrecht 2017).

⁵⁰ M.V. Bhatia, 'Fighting Words: Naming Terrorists, Bandits, Rebels and Other Violent Actors', *Third World Quarterly* 26 (Abingdon 2005), 8-12.

⁵¹ B. Ziemann en M. Dobson, *Reading Primary Sources; The interpretation of texts from nineteenth and twentieth century history* (Londen, 2009), daarin: Stephen Valla, *Newspapers*, 192-208.

⁵² Ziemann en Dobson, *Reading Primary Sources*, 198.

⁵³ R. Benford en D. Snow, 'Framing processes and Social Movements: an overview and assessment', *Annual Review of Sociology* 26 (Palo Alto 2000), 613-615.

Handelsblad. Deze krant werd in 1828 opgericht en is daardoor het oudste landelijke dagblad van Nederland. Het was in de negentiende eeuw de belangrijkste informatiebron voor liberalen en een van de grootste en invloedrijkste kranten van Nederland.⁵⁴ Rond 1901 had het *Algemeen Handelsblad* ongeveer 12.000 abonnees.⁵⁵ De tweede krant die onderzocht wordt, is *De Tijd*. Van 1854 tot 1974 was *De Tijd* een Nederlands dagblad en aan het einde van de negentiende eeuw was het zelfs de grootste concurrent van het *Algemeen Handelsblad*. De antiklerikale houding van het *Algemeen Handelsblad* is een belangrijke impuls geweest voor de oprichting van het katholieke blad *De Tijd*.⁵⁶ *De Tijd* was namelijk een belangrijke krant voor de rooms-katholieke zuil. Tussen 1882 en 1910 steeg het aantal betaalde oplages van 2000 naar 4300.⁵⁷

De derde krant in dit onderzoek is het conservatieve dagblad *De Telegraaf*. *De Telegraaf* werd in 1893 opgericht en wordt gezien als een neutraal dagblad. Dit betekent dat het een lezerspubliek had dat niet tot een bepaalde zuil wilde of kond behoren. In het begin was *De Telegraaf* een vrijzinnig nieuwsblad voor de Amsterdamse elite, maar het groeide langzaam uit tot een behoudende massakrant.⁵⁸ De oplage van deze krant in de periode 1898-1901 is niet bekend.

⁵⁴ P. van der Hoeven, *Het succes van een kwaliteitskrant: De ontstaansgeschiedenis van het NRC Handelsblad* (Amsterdam 2012), 43-44.

⁵⁵ W. Visser, *De Papieren Spiegel: Honderd-vijf-en-twintig jaar Algemeen Handelsblad 1828-1953* (Amsterdam 1953), 285-287.

⁵⁶ Visser, *De Papieren Spiegel*, 43.

⁵⁷ J. van de Plasse, *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers* (Amsterdam 2005), 104-105.

⁵⁸ M. Wolf, *Het geheim van De Telegraaf: geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009), 98.

Hoofdstuk 1

De termen anarchist en anarchisme

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de volgende deelvraag: 'In hoeverre beschouwen de verschillende kranten de drie aanslagen als anarchistisch?' In de eerste paragraaf staat de berichtgeving over de aanslag op keizerin Elisabeth van Oostenrijk centraal. De tweede paragraaf gaat over de aanslag op koning Umberto I en in de derde paragraaf wordt onderzocht of Nederlandse kranten de moord op president McKinley als een anarchistische aanslag beschouwen. Binnen elke paragraaf is een onderverdeling gemaakt in eerste berichtgeving van de aanslag, de berichtgeving over de dader en de mate van aandacht en ophef in de berichtgeving over de aanslag.

Moord op keizerin Elisabeth van Oostenrijk

De eerste berichtgeving over de aanslag

Op zaterdag 10 september 1898 wordt Elisabeth, keizerin van Oostenrijk, met een nagelvijl neergestoken door de Italiaan Luigi Lucheni.⁵⁹ Haar dood blijft in Nederland niet onopgemerkt. In de ochtendeditie van het *Algemeen Handelsblad* van 11 september 1898 wordt deze aanslag door middel van een telegrafisch bericht besproken. Er wordt verteld dat de keizerin overleden is door een dolksteek in de hartstreek en dat de moordenaar in hechtenis is genomen. De aanslag op keizerin Elisabeth is ook de lezers van *De Tijd* niet ontgaan. Net als het *Algemeen Handelsblad* meldt ook *De Tijd* dat ze via een telegrafisch bericht heeft vernomen dat er een aanslag is gepleegd.⁶⁰ Dit bericht wordt echter pas op 13 september 1898 in de krant geplaatst, terwijl de keizerin al op 10 september was overleden. Dit is opvallend, want *De Tijd* was een krant die elke werkdag verscheen.

Ook in *De Telegraaf* wordt het nieuws van de moord bekendgemaakt door middel van een telegraafbericht. Dit telegraafbericht is bijna identiek aan het bericht van het *Algemeen Handelsblad* van 11 september 1898. Een verklaring hiervoor is dat de Italiaanse politie de rest van de wereld door middel een telegrambericht liet weten dat de keizerin vermoord is. Dit was destijds de snelste manier om informatie te verspreiden. In de negentiende eeuw baseerden veel kranten daarom hun informatie op telegrammen.⁶¹

Eerste berichtgeving over de dader

Al in de eerste berichtgeving van het *Algemeen Handelsblad* is duidelijk dat de aanslag op de keizerin gepleegd is door een Italiaanse anarchist. Volgens het *Algemeen Handelsblad* had de dader op het politiebureau verklaard dat hij de rijken een 'kwaad hart' wilde toe dragen.⁶² Doordat het eerste bericht van *De Telegraaf* over de aanslag bijna identiek is aan het eerste bericht van het *Algemeen Handelsblad*, wordt ook in *De Telegraaf* vanaf het begin benadrukt dat de dader een Italiaanse anarchist is.⁶³ In de dagen erna besteden zowel *De Telegraaf* als het *Algemeen Handelsblad* veel aandacht aan Lucheni en zijn anarchistische achtergrond. Zo wordt het motief van de dader

⁵⁹ B. Demandt, 'Das Attentat auf Kaiserin Elisabeth von Österreich am 10. September 1898', A. Demandt (red.), *Das Attentat in der Geschichte* (Keulen 1996) 275-277.

⁶⁰ 'De keizerin van Oostenrijk vermoord', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (13 september 1898) 1.

⁶¹ IsGeschiedenis, *Revolutionaire communicatie: de geschiedenis van de telegram*, www.isgeschiedenis.nl (geraadpleegd op 25 mei 2019).

⁶² 'De Keizerin van Oostenrijk vermoord', *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 11 september 1898), 1.

⁶³ 'Telegrammen: het vermoorden van de keizerin van Oostenrijk', *De Telegraaf* (11 september 1898), 1.

uiteengezet en wordt gesuggereerd dat Lucheni deel uitmaakt van een bende anarchisten.⁶⁴ Ook *De Tijd* wist vanaf het begin wie de dader van de aanslag was, zo schreef het: “De keizerin is vermoord door een Italiaanschen anarchist.”⁶⁵ De term anarchist kwam in dit hele nieuwsbericht maar twee keer voor. In de daaropvolgende dagen komen de termen anarchist en anarchisme ook niet veel vaker voor in *De Tijd*. Het *Algemeen Handelsblad* gebruikt de term anarchist daarentegen vaker in de eerste berichtgeving over de moord.

Een verschil tussen de drie kranten is de manier waarop ze over Lucheni oordelen. Het *Algemeen Handelsblad* noemt Luigi Lucheni namelijk direct ‘de anarchist’, terwijl *De Tijd* veel langer blijft vasthouden aan de echte naam van de dader. Zo wijdt de krant een compleet nieuwsbericht aan het levensverhaal van Lucheni waarbij één keer het woord anarchist wordt gebruikt en dat is om te zeggen dat Lucheni niet als een anarchist bekendstond. *De Tijd* is dus terughoudender met het gebruik van termen als anarchist en anarchisme.⁶⁶ Vanaf 15 september lijkt *De Tijd* echter ook te erkennen dat het om een anarchistische aanslag ging, want sindsdien verschijnen de termen vaker in hun berichtgeving.

De mate van aandacht en ophef van de aanslag in de Nederlandse kranten

Alle drie de kranten beschrijven de moord op keizerin Elisabeth als een anarchistische aanslag. Het anarchisme krijgt vaak de schuld voor de gebeurtenis. Het *Algemeen Handelsblad* laat zich vanaf het eerste nieuwsbericht het negatiefst uit over het anarchisme, terwijl *De Tijd* aanvankelijk wat terughoudender is. *De Telegraaf* bericht daarentegen weinig over de anarchisten en het anarchisme. Tussen 11 september 1898 en 1 oktober 1898 komen de termen anarchist en anarchisme maar in elf nieuwsberichten naar voren. De termen worden vooral in de eerste dagen na de aanslag veelvuldig gebruikt. *De Telegraaf* legt in haar berichtgeving vooral de nadruk op de reacties op de aanslag en de uitvaart van de keizerin.

Van alle drie de kranten had het *Algemeen Handelsblad* het langst aandacht voor de aanslag. Tot 18 september 1898 maakte de krant nog regelmatig gebruik van het woord anarchist, bijvoorbeeld in de avondeditie van de krant van 17 september 1898. Daarin werd herhaald dat keizerin Elisabeth ‘door den dolk van den anarchist in het hart getroffen is’.⁶⁷ Een verschijnsel dat in alle drie de kranten terug is te zien, is dat tot een week na de aanslag de focus vooral lag op de dader van de moord. Deze focus verschoof naarmate de afstand tussen de dag waarop de aanslag plaatsvond en de dag waarop een krant verscheen groter werd. Na 18 september 1898 ging in het *Algemeen Handelsblad* de berichtgeving, net als in *De Telegraaf*, vooral over de begrafenis van keizerin Elisabeth van Oostenrijk. De termen anarchist en anarchisme kwamen vanaf dat moment nauwelijks meer in de berichtgeving voor. Ook in *De Tijd* kwam de term ‘anarchist’ vanaf 18 september 1898 bijna niet meer voor.

De Tijd legde vooral de nadruk op de mogelijke bestrijding van anarchisme, bijvoorbeeld door aandacht te besteden aan de oproep van landen om een internationale conferentie ter bestrijding van het anarchisme te organiseren.⁶⁸ Ook het *Algemeen Handelsblad* verschoof haar aandacht naar deze conferentie. Hierbij werden de termen anarchist en anarchisme weer eenmalig gebruikt.⁶⁹ Het *Algemeen Handelsblad* publiceerde tot 24 september 1898, ruim twee weken na de aanslag, regelmatig nieuwsberichten over de aanslag en de gevolgen daarvan. Daarna werden de termen anarchist en anarchisme minder vaak gebruikt. In *De Tijd* werd de termen nog op 29 september

⁶⁴ ‘De moord te Genève’, *De Telegraaf* (12 september 1898) 2.

⁶⁵ ‘De keizerin van Oostenrijk vermoord’, *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (13 september 1898) 1.

⁶⁶ ‘De moord op keizerin Elisabeth’, *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (14 september 1898) 1.

⁶⁷ ‘Van dag tot dag: de Keizerin van Oostenrijk’, *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 17 september 1898), 1.

⁶⁸ ‘Buitenland: algemeen overzicht’, *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (18 september 1898). 1.

⁶⁹ ‘Buitenlandsch overzicht’, *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 24 september 1898), 1.

gebruikt in een achtergrondartikel over de zogenoemde ‘anarchist van de daad’, waarmee nogmaals werd benadrukt dat de moordaanslag een anarchistisch motief had.

Aanslag op koning Umberto I

De eerste berichtgeving over de aanslag

Aangezien 30 juli 1900 een zondag was, wordt de moord op koning Umberto I voor het eerst vermeld in de ochtendeditie van het *Algemeen Handelsblad* van 31 juli 1900. De aanslag wordt geframed als een uiting van anarchisme, terwijl op dat moment nog niet duidelijk is wat de beweegredenen zijn voor de moord.⁷⁰ *De Telegraaf* staat al op 30 juli 1900 stil bij de aanslag. Door middel van een telegrambericht wordt aan de lezers verteld wat die avond ervoor in Monza gebeurd was.⁷¹ Ook wordt een beschrijving van zijn leven gegeven.⁷² In vergelijking met de andere twee kranten, staat *De Telegraaf* de eerste dagen na de aanslag het meest stil bij de aanslag.

De Tijd staat net als in het *Algemeen Handelsblad* op 31 juli ook stil bij de aanslag. Wat opvalt is dat de krant eerdere anarchistische aanslagen erbij haalt, zoals de moord op de Franse president Carnot in 1894 en de moord op keizerin Elisabeth in 1898.⁷³ Dit geeft aan dat *De Tijd* bij de moord op koning Umberto I ook een anarchistisch motief zag, want anders haal je als krant niet zo snel voorbeelden van andere anarchistische aanslagen erbij.

Eerste berichtgeving over de dader

Al op 31 juli 1900 zet het *Algemeen Handelsblad* Brescia neer als een anarchistisch kwaad.⁷⁴ Het lijkt erop dat de krant geen begrip heeft voor de daden van Brescia.

*Een nieuwe, schandelijke misdaad van vorstenmoord heeft plaats gehad, waarvan de koning van Italië, Umberto I het slachtoffer geworden is. [...] De moordenaar, die cynisch zijn misdaad bekende, is waarschijnlijk een dier verwaasde anarchisten, die meenen de wereld te kunnen beteren door koningen dood te schieten. Alsof de koningen het helpen kunnen, dat de maatschappelijke toestanden niet zoo zijn, als men ze wel gaarne zou wenschen.*⁷⁵

Net als bij de aanslag op keizerin Elisabeth beschouwt het *Algemeen Handelsblad* deze aanslag direct als een uiting van anarchisme. De dader wordt vanaf het begin van de berichtgeving aangewezen als een anarchist en het anarchisme wordt verantwoordelijk gehouden voor het neerschieten van koning Umberto I.⁷⁶

Het *Algemeen Handelsblad* heeft in haar berichtgeving niet alleen oog voor de slechte kanten van de dader. Zo publiceert het een column waarin de auteur zegt dat Brescia gehypnotiseerd zou zijn door Italiaanse anarchisten in Amerika en zou denken dat zijn geestgenoten hem zouden bewonderen. Het lijkt erop dat de auteur wil laten zien dat het begrijpelijk is dat er mensen zoals Lucheni en Brescia zijn. Mensen die door broodgebrek, overvolle woningen, ziektes en een beperkt eigen denkvermogen dit soort moorden plegen.⁷⁷ Deze beweegredenen komen grotendeels overeen met de door Mishra uiteengezette factoren waarmee hij de golf van anarchistische aanslagen verklaart.⁷⁸

⁷⁰ ‘De moord van koning Umberto’, *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 31 juli 1900), 1.

⁷¹ ‘De koning van Italië vermoord’, *De Telegraaf* (avondeditie 30 juli 1900), 1.

⁷² ‘Humbert I’, *De Telegraaf* (avondeditie 30 juli 1900), 1.

⁷³ ‘Koning Umberto vermoord’, *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (31 juli 1900), 1.

⁷⁴ ‘De moord van koning Umberto’, *Algemeen Handelsblad*, 6.

⁷⁵ ‘De moord van koning Umberto’, *Algemeen Handelsblad*, 6.

⁷⁶ Ibidem, 6.

⁷⁷ ‘Omverwerpers der Maatschappij’, *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 8 augustus 1900), 1.

⁷⁸ Mishra, ‘Age of Danger’.

In tegenstelling tot het *Algemeen Handelsblad* vermeldt *De Tijd* dat het nog niet duidelijk is of Bresci geleid werd door persoonlijke of politieke beweegredenen. De krant houdt de eerste dag een slag om de arm.⁷⁹ Later bevestigt de krant dat de aanslag inderdaad door een dader met anarchistische beweegredenen gepleegd was. Het is opvallend dat *De Tijd* net als bij de aanslag op keizerin Elisabeth van Oostenrijk een slag om de arm houdt. Het *Algemeen Handelsblad* is veel stilliger in haar bewoordingen over de daders. De daders worden meteen als anarchistisch bestempeld.

De Telegraaf blijft lange tijd stil over het motief van de dader. *De Telegraaf* noemt de dader bij de eerste berichtgeving over de moord wel bij naam, maar geeft in tegenstelling tot de andere kranten in dit onderzoek niet aan dat de moordenaar een anarchist is. De krant beschrijft de eerste dagen na de moord vooral dat Italië in rouw is.⁸⁰ Pas op 1 augustus 1900 wordt duidelijk dat er sprake is van anarchistische beweegredenen, doordat de krant een interview van de *Daily Mail* met de moordenaar publiceert. In dit interview zegt Bresci: "Wat was uw beweegreden voor deze daad? Alleen mijn anarchistische principes."⁸¹

De mate van aandacht en ophef van de aanslag in de Nederlandse kranten

Na bestudering van de berichtgeving kan geconcludeerd worden dat alle drie de kranten vanaf het eerste moment veel aandacht hadden voor de moord op koning Umberto I. In de eerste dagen na de aanslag neemt de mate van aandacht niet af. De drie kranten reageren echter verschillend op de moord. Het *Algemeen Handelsblad* bestempelt de aanslag meteen als anarchistisch.⁸² *De Telegraaf* en *De Tijd* zijn in de eerste berichtgeving wat voorzichtiger in hun bewoordingen, maar volgen later het voorbeeld van het *Algemeen Handelsblad*.

In de weken na de aanslag wordt in elk van de drie kranten nog steeds gesproken over de moord, maar neemt de mate van ophef wel af. De eerste dagen na de moord publiceerden de kranten vooral artikelen met een boze en beschuldigende toon richting het anarchisme in het algemeen. Twee tot drie weken na de gebeurtenis veranderd dit. Hoewel de gebeurtenis in het *Algemeen Handelsblad* in het nieuws blijft komen, richt de krant de aandacht nu meer op de gevolgen van de aanslag en minder op de moord zelf. Bijvoorbeeld op de begrafenis van de Italiaanse koning.⁸³ Na de begrafenis van Umberto I komt de gebeurtenis vrijwel niet meer groots in het nieuws en is een afname te zien in het gebruik van de termen anarchist en anarchisme.

Dit verschijnsel is grotendeels ook in de andere twee kranten terug te zien. Zo doet *De Telegraaf* net als het *Algemeen Handelsblad* bericht van de begrafenis en bericht het een paar dagen later dat Umberto I voor 36 miljoen franc verzekerd was.⁸⁴ Op 30 augustus 1900 brengt *De Telegraaf* nog een uitgebreid verslag uit van de veroordeling van Bresci. Hij werd veroordeeld tot levenslang dwangarbeid.⁸⁵ *De Tijd* bericht ook over de begrafenis en de veroordeling van Bresci, maar deelt haar lezers ook mee dat naar aanleiding van de moord op Umberto I in Wenen drie anarchistenv gevangen genomen zijn. Zij hadden de daad van Bresci namelijk in het openbaar goedgekeurd.⁸⁶ Desondanks is ook in *De Tijd* een afname te zien in het gebruik van de termen anarchist en anarchisme.

⁷⁹ 'Koning Umberto vermoord', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 1.

⁸⁰ 'De koning van Italië vermoord', *De Telegraaf*, 1-2.

⁸¹ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Telegraaf* (ochtendeditie 1 augustus 1900), 1.

⁸² 'De moord van koning Umberto', *Algemeen Handelsblad*, 1.

⁸³ 'Buitenlandsche Kroniek', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 11 augustus 1900), 2.

⁸⁴ 'Gemengde Mededeelingen', *De Telegraaf* (avondeditie 21 augustus 1900), 1.

⁸⁵ 'De veroordeling van Bresci', *De Telegraaf* (avondeditie 30 augustus 1900), 1.

⁸⁶ 'Buitenland: verscheidenen', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (10 augustus 1900), 2.

De moord op de Amerikaanse president McKinley

De eerste berichtgeving over de aanslag

De Amerikaanse president William McKinley wordt op 6 september 1901 in Buffalo doodgeschoten door de Pools-Amerikaanse Leon Czolgosz. Op 14 september 1901 overlijdt McKinley aan de gevolgen van deze aanslag. Al in de ochtendeditie van 7 september 1901 van het *Algemeen Handelsblad* wordt aan de hand van meerdere telegramberichten duidelijk dat een aanslag op de Amerikaanse president McKinley heeft plaatsgevonden. Op de voorpagina wordt op een zakelijke en korte manier vermeld hoe erg de verwondingen van de president zijn en hoe de aanslag tot stand gekomen is. Daarnaast maakt het *Algemeen Handelsblad* duidelijk dat er sprake was van een anarchistische aanslag.⁸⁷ Ook *De Tijd* beschouwt de moord op McKinley als een anarchistische aanslag. In de krant van 7 september 1901 stond echter niets over de moordaanslag op McKinley. Een reden kan zijn dat de krant al gedrukt was voordat het nieuws binnenkwam. Net als bij het *Algemeen Handelsblad* en *De Tijd* is op de redactie van *De Telegraaf* meteen duidelijk dat er sprake is van een anarchistische aanslag. Op 7 september 1901, één dag na de aanslag, zegt *De Telegraaf* in de krant: “Dat wij hier met een anarchistischen aanslag te doen hebben, is buiten twijfel.”⁸⁸

Eerste berichtgeving over de dader

De kranten bestempelden de aanslag op president McKinley dus al snel als een anarchistische aanslag. In de vroege ochtend van 7 september 1901 was het ook alom bekend dat de dader een anarchist was. In het *Algemeen Handelsblad* wordt de dader eerst nog Frederick Nieman genoemd.⁸⁹ Ook uit de eerste berichtgeving over de moord van *De Tijd*, op 8 september 1900, blijkt uit de manier van verwoorden dat de aanslagpleger een anarchist was. Zo begint het bericht van *De Tijd* met de volgende woorden:

*Het bezoek van president McKinley aan de groote pan-amerikaansche tentoonstelling te Buffalo heeft aan de geheimzinnige, afschuwelijke secte der anarchisten opnieuw gelegenheid gegeven tot een van die doemwaardige misdaden, welke de laatste jaren meermalen de wereld hebben doen opschrikken.*⁹⁰

In tegenstelling tot *De Tijd* en het *Algemeen Handelsblad* vermeldt *De Telegraaf* niet meteen wie de dader van de aanslag is. Het lijkt erop alsof zij de hierboven genoemde uitspraak van 7 september over een anarchistische aanslag baseert op geruchten. *De Telegraaf* meldt namelijk: “Onlangs ging het gerucht, dat drie hoofden van de Staat door de anarchisten ten doode waren opgeschreven. President McKinley is als hun eerste slachtoffer gevallen.”⁹¹

De mate van aandacht en ophef van de aanslag in de Nederlandse kranten

In vergelijking met de andere twee aanslagen komt deze gebeurtenis de weken na de aanslag het meest in het nieuws. Waarom deze aanslag in de Nederlandse kranten meer aandacht kreeg dan de andere twee aanslagen, is in dit onderzoek niet geheel duidelijk geworden. Een verklaring hiervoor kan zijn dat de Amerikaanse president een grotere machtspositie had waardoor deze aanslag een hogere nieuwswaarde had. Wat na bestudering van de kranten ook opvalt, is dat alle drie de kranten de schuld van de aanslag meteen neerleggen bij het anarchisme. Vanaf het eerste moment van berichtgeving

⁸⁷ ‘President McKinley’, *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 7 september 1901), 1, 3.

⁸⁸ ‘Buitenland: algemeen overzicht’, *De Telegraaf* (ochtendeditie 7 september 1901), 1.

⁸⁹ ‘Moordaanslag op McKinley’, *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 7 september 1901), 1.

⁹⁰ ‘Moordaanslag op president Mac Kinley’, *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (8 september 1901), 1.

⁹¹ ‘Buitenland: algemeen overzicht’, *De Telegraaf* (ochtendeditie 7 september 1901), 1.

was er veel ophef en werd de aanslag als anarchistisch beschouwd. Dit was ook het geval bij de aanslag op keizerin Elisabeth. De aanslag op Umberto I werd daarentegen niet meteen anarchistisch genoemd.

In eerste week na de schietpartij is er vooral veel aandacht voor het verloop van de aanslag. Zowel in *De Tijd*, *De Telegraaf* als in het *Algemeen Handelsblad* stonden bijna exact dezelfde beschrijvingen van de aanslag. Ook de toestand van de president is onderwerp van gesprek. Vanaf de dag waarop McKinley is neergeschoten tot de dag waarop hij overlijdt, staan in *De Telegraaf* en het *Algemeen Handelsblad* dagelijks berichten over de gezondheidstoestand van de president.⁹² De Nederlandse kranten lijken vertrouwen te hebben in een goed herstel. Een dag voor het overlijden van McKinley meldt *De Tijd* zelfs nog dat de doctoren zeer tevreden zijn over de toestand van de president.⁹³

Een week na de aanslag is er ook nog veel aandacht voor het anarchistisch aspect van de aanslag. Vooral in *De Telegraaf* en in het *Algemeen Handelsblad* verschijnen veel berichten over de toegenomen maatregelen tegen anarchisten in Amerika. Ook Czolgosz, de dader van de aanslag, haalde nog regelmatig het nieuws. De Amerikaanse autoriteiten geloofden de eerste dagen na de aanslag namelijk dat er sprake was van een bepaald complot. Czolgosz ontkende dit.⁹⁴ De termen anarchist en anarchisme verschijnen daardoor regelmatig in het nieuws. Op 14 september 1901 komen in *De Tijd* de termen opnieuw in het nieuws wanneer leden van de Senaat en het Congres laten blijken dat ze een wetswijziging willen doorvoeren om het anarchisme beter te kunnen bestrijden.⁹⁵

Na het overlijden van McKinley worden de termen anarchist en anarchisme ook weer veelvuldig gebruikt en ontstaat wederom ophef. Zo laat het *Algemeen Handelsblad* in de krant van 17 september 1901 weer duidelijk naar voren komen dat de aanslag op president McKinley veroorzaakt is door anarchisten. De liberale krant zegt dat de anarchisten verantwoordelijk zijn voor zowel het doden van de keizerin van Oostenrijk, als de koning van Italië en de Amerikaanse president McKinley. Het *Algemeen Handelsblad* laat in dit bericht zien dat ze totaal geen begrip kan opbrengen voor dit soort acties van anarchisten.⁹⁶

⁹² 'Telegrammen: de aanslag op McKinley', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 10 september 1901), 2.

⁹³ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd: godsdienstig en staatkundig dagblad* (13 september 1901), 1.

⁹⁴ 'De aanslag op Mc. Kinley', *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 8 september 1901), 1.

⁹⁵ 'De aanslag op Mac Kinley', *De Tijd: godsdienstig en staatkundig dagblad* (14 september 1901), 2.

⁹⁶ 'Van dag tot dag,' *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 17 september 1901), 5.

Hoofdstuk 2

De invulling van het begrip anarchisme

In hun berichtgeving maken kranten woordkeuzes waarin bepaalde connotaties zitten die getuigen van een positieve, negatieve of neutrale visie.⁹⁷ Beelden en connotaties worden vaak sterk bepaald door gebeurtenissen, zoals aanslagen. In dit hoofdstuk wordt onderzocht welke duiding het anarchisme had in de drie Nederlandse kranten. Er wordt antwoord gegeven op de volgende deelvraag: 'Welke invulling wordt aan het begrip anarchisme gegeven?' De invulling van het begrip anarchisme wordt na elke aanslag apart onderzocht aan de hand van de connotatie van nieuwsberichten.

Een negatieve connotatie

Zoals in het vorige hoofdstuk geconstateerd is, was de moord op keizerin Elisabeth in de drie gekozen kranten niet onopgemerkt gebleven. Al uit de eerste berichtgeving van het *Algemeen Handelsblad* bleek dat de aanslag gepleegd was door een Italiaanse anarchist, genaamd Lucheni.⁹⁸ Na bestudering van krantenartikelen blijkt dat het begrip anarchisme vanaf de eerste berichtgeving over de aanslag op de keizerin een negatieve connotatie had. Dit bewijst echter niet dat de term anarchisme door deze aanslag een negatieve invulling kreeg. Vóór de moord op de keizerin waren namelijk al andere anarchistische aanslagen gepleegd waardoor het aannemelijk is om te zeggen dat het anarchisme al langer een negatieve connotatie had. Aangezien de berichtgeving over deze aanslagen niet meegenomen is in dit onderzoek, valt dit echter niet met zekerheid te zeggen.

Het *Algemeen Handelsblad* is de eerste krant die ingaat op het anarchistisch aspect van de aanslag en die een negatieve invulling geeft aan het begrip anarchisme. Lucheni wordt in de nieuwsberichten niet bij naam genoemd, maar wordt vaak omschreven als een 'ontevreden warhoofd' of als 'de lafhartige ellendeling'.⁹⁹ In de avondeditie van 13 september 1898 beschrijft de krant de aanslag als volgt:

*Zij(alle volken) zullen wraak roepen over de aanhangers eener 'politieke overtuiging', die zich opmaken om een oude, eenzame, bedroefde en ongelukkige vrouw te treffen, wijl zij een kroon op haar grijze lokken droeg. Want de lage, laffe daad is een dier anarchistische gruwelen, die sedert eenige jaren de wereld met afgrijzen vervullen, en waarvan de beweegredenen elk weldenkend mensch ontgaan.*¹⁰⁰

Uit deze quote valt op te maken dat het *Algemeen Handelsblad* de actie van Lucheni in sterke bewoordingen afkeurt. De daad van Lucheni wordt namelijk omschreven als een 'lage, laffe daad'. De krant legt niet alleen de nadruk op de dader van de moord op de keizerin, maar koppelt de daad van Lucheni door de woorden 'sedert eenige jaren' aan eerdere aanslagen van het anarchisme. Het anarchisme wordt daarbij gezien als een 'dier anarchistische gruwelen' die de wereld al enige jaren met afgrijzen vervult.¹⁰¹ Het *Algemeen Handelsblad* is niet de enige die de daad van Lucheni koppelt aan de bredere stroming van het anarchisme. Ook *De Tijd* doet dit. Wat hierbij opvallend is, is dat de

⁹⁷ Stephen Vella, 'Newspapers', in: Miriam Dobson en Benjamin Ziemann (red.), *reading primary sources* (New York, 2009), 192.

⁹⁸ 'De Keizerin van Oostenrijk vermoord', *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 11 september 1898), 1.

⁹⁹ 'Buitenlandsch overzicht', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 14 september 1898), 1.

¹⁰⁰ 'Buitenlandsch overzicht', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 13 september 1898), 1.

¹⁰¹ Ibidem.

krant nadrukkelijk naar voren brengt dat er een verband bestaat tussen het anarchisme en het liberalisme. Volgens *De Tijd* zouden beide uit zijn op vernieling van de maatschappij.¹⁰²

Het *Algemeen Handelsblad* heeft het in de quote hierboven over 'laffe' aanslag op een 'oude, eenzame, bedroefde en ongelukkige vrouw' waarvan de beweegredenen elk weldenkend mens ontgaan.¹⁰³ *De Telegraaf* zegt iets soortgelijks: "Zulk eene vrouw, zoo hoog begaafd en steeds op den politieken achtergrond gebleven, vol goedheid en weldadigheid, vol mildheid en droefheid, door een anarchist vermoord te zien, moet elk weldenkend mensch met afgrijzen vervullen."¹⁰⁴ Net als het *Algemeen Handelsblad* speelt ook *De Telegraaf* in op de emoties van de lezer. In vergelijking met de andere twee kranten spreekt *De Telegraaf* echter in de minst scherpe bewoordingen over het anarchisme. Het legt in haar berichtgeving vooral de nadruk op de reacties op de aanslag, de gevolgen van de moord op de politieke situatie en de uitvaart van de keizerin.

Ook bij de aanslag op de Italiaanse koning Umberto I demoniseert *De Telegraaf* het anarchisme in minder sterke bewoordingen. *De Telegraaf* blijft redelijk neutraal in haar berichtgeving, terwijl het *Algemeen Handelsblad* het anarchisme neerzet als een vreselijk kwaad. Het *Algemeen Handelsblad* houdt, net als bij de aanslag op de keizerin, het anarchisme verantwoordelijk voor het neerschieten van koning Umberto I.¹⁰⁵ Volgens de krant zijn de anarchisten ervan overtuigd dat ze de maatschappelijke toestand kunnen verbeteren als ze koningen vermoorden. Met het gebruik van een aantal woorden die je ook bij de berichtgeving over de aanslag op de keizerin terugzag, wordt opnieuw een negatieve invulling aan het anarchisme gegeven.¹⁰⁶

*De moordenaar, die cynisch zijn misdaad bekende, is waarschijnlijk een dier verdwaasde anarchisten, die meenen de wereld te kunnen beteren door koningen dood te schieten. Alsof de koningen het helpen kunnen, dat de maatschappelijke toestanden niet zoo zijn, als men ze wel gaarne zou wenschen.*¹⁰⁷

Een dag na dit bericht schrijft de krant opnieuw over de dader van de aanslag. De krant demoniseert het anarchisme opnieuw in sterke bewoordingen, bijvoorbeeld door een tegenstelling te creëren tussen de 'hoogbegaafde vorst' en de 'laaghartige anarchist'.¹⁰⁸ Ten opzichte van de aanslag op de keizerin, wordt de toon rondom het anarchisme steeds negatiever. Na de aanslag op Umberto I worden kwalificaties als 'laaghartig', 'verdwaasd' en 'gruwelijk' aan het anarchisme gehangen.¹⁰⁹

Ook de krant *De Tijd* demoniseert het anarchisme en spreekt haar zorgen uit over de mogelijke reacties van de monarchale staten op de 'bloeddorstige' revolutionairen. Staatslieden zullen zich namelijk willen beschermen tegen 'den kanker en den steeds verder om zich heen grijpenden waanzin van 't anarchisme'.¹¹⁰ Waar het *Algemeen Handelsblad* voor de beschrijving van het anarchisme nog woorden als laf, gruwelijk en ellendig gebruikt, vergelijkt *De Tijd* het anarchisme met een dodelijke ziekte als kanker.¹¹¹ Verder maakt *De Tijd* duidelijk dat de krant geen onderscheid ziet tussen de verschillende groepen anarchisten. Zo zegt het: "Machteloze jalouzie en grootheidswaan, egoïsme

¹⁰² 'De dood van keizerin-koningin Elisabeth', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (15 september 1898), 2.

¹⁰³ 'Buitenlandsch overzicht', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 13 september 1898), 1.

¹⁰⁴ 'Oostenrijk-Hongarije', *De Telegraaf* (ochtendeditie 14 september 1898), 1.

¹⁰⁵ 'De dood van keizerin-koningin Elisabeth', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 2.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ 'De moord van koning Umberto', *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 1 augustus 1900), 6.

¹⁰⁸ 'De moord van koning Umberto', *Algemeen Handelsblad*, 1.

¹⁰⁹ 'De Amerikaansche Italianen', *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 5 augustus 1900), 3.

¹¹⁰ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd: godsdienstig en staatkundig dagblad* (1 augustus 1900), 1.

¹¹¹ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd: godsdienstig en staatkundig dagblad*, 1.

van het laagste allooi, ziedaar de drijfveren van alle anarchisten!”¹¹² De werkelijkheid is dat binnen het anarchisme meerdere groepen zijn die elk met een andere strategie een stateloze samenleving proberen te creëren.¹¹³ Niet elke anarchist leed aan grootheidswaan of pleegde aanslagen.

Harde woorden

Eerder in dit hoofdstuk werd al duidelijk dat het *Algemeen Handelsblad* zich na de aanslagen op keizerin Elisabeth van Oostenrijk en koning Umberto I zeer negatief uitliet over de anarchistische aanslagplegers en het anarchisme in bredere zin. Na de aanslag op de Amerikaanse president McKinley is dit ook het geval. Dat blijkt wel uit onderstaand commentaar waarin het *Algemeen Handelsblad* wederom haar ongenoegen uit over een nieuwe anarchistische aanslag.

*Het lust ons niet, weer onze grenzenlooze minachting en verontwaardiging uit te spreken over deze nieuwe krankzinnige misdaad der anarchisten. De dader is anarchist, waarschijnlijk wel afkomstig uit het gevaarlijke broeinest te Paterson, dat ook den moordenaar uitzond, die zijn wandaad aan koning Humbert van Italië ten uitvoer kwam brengen.*¹¹⁴

De woorden ‘minachting’, ‘verontwaardiging’, ‘krankzinnig’ en ‘wandaad’ geven aan dat het *Algemeen Handelsblad* de aanslag, net zoals de eerdere aanslagen, veroordeelt. De krant neemt met harde woorden consequent afstand van de anarchistische moorden. In de krant van 9 september 1901 krijgen de termen anarchisme en anarchisten opnieuw een negatieve connotatie, doordat de metaforen ‘waaninnigen’, ‘dollemannen’ en ‘tijgers’ in dezelfde context als synoniem worden gebruikt.¹¹⁵

*Doch de anarchisten zijn tijgers gelijk. Ze hebben bloed geproefd en blijven moorden. [...] Deze nieuwe moordaanslag bewijst dat anarchisten van de daad waanzinnigen zijn, die niet ontwapend kunnen worden door nieuwe wetten, hervormingen of omwentelingen. Ieder, die voor orde en veiligheid en den gestadigen voorspoed van een land arbeid en zorgt, is het doelwit voor de dolken en revolvers dier internationale dollemannen.*¹¹⁶

De krant legt de schuld van de aanslag duidelijk neer bij de anarchisten. Dat wordt mede door een negatieve framing van het anarchisme duidelijk gemaakt aan de lezer. In de krant van 17 september 1901 wordt opnieuw duidelijk dat het *Algemeen Handelsblad* van mening is dat de aanslag op president McKinley veroorzaakt is door anarchisten, die in dit geval ook ‘volksmenners’ genoemd worden. De liberale krant geeft aan dat ‘deze volksmenners’ verantwoordelijk zijn voor het doden van de keizerin van Oostenrijk, de koning van Italië en de Amerikaanse president McKinley.¹¹⁷

Vlak na de dood van president McKinley gaat *De Tijd* dieper in op de beginselen van het anarchisme. Volgens de krant heeft het plegen van aanslagen op hooggeplaatste figuren geen nut. Welke politieke veranderingen zijn teweeggebracht door het vermoorden hooggeplaatste mensen? *De Tijd* wijst de anarchisten erop dat er geen enkel ‘begeerlijk gevolg’ was. Het moorden van hoogstaande persoonlijkheden was volgens de krant niet langer het middel van de anarchisten: het is zelfs het doel geworden. Zoals in onderstaand citaat te lezen is, is de katholieke krant van mening dat ook de maatschappij schuldig is aan het ontstaan van de anarchisten. Doordat veel mensen niet meer in God geloven ontstonden er ‘monsters als de anarchisten’.¹¹⁸

¹¹² ‘Een paar beoordelingen van de koningsmoord’, *De Tijd: godsdienstig en staatkundig dagblad* (4 augustus 1900), 2.

¹¹³ Heywood, *Political ideologies: an introduction*, 137-139, 143-145.

¹¹⁴ ‘President McKinley’, *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 7 september 1901), 3.

¹¹⁵ ‘De anarchisten’, *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 9 september 1901), 1.

¹¹⁶ ‘De anarchisten’, *Algemeen Handelsblad*, 1.

¹¹⁷ ‘Van dag tot dag’, *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 17 september 1901), 5.

¹¹⁸ ‘Regentenmoord. *De Tijd: godsdienstig- en staatkundig dagblad* (15 september 1901), 1.

De anarchisten kunnen dan ook in werkelijkheid beschouwd worden als ziekelijke uitwassen, als afschuwelijke pestbuilen, die wijzen op ernstige ziekte toestanden van geheel het maatschappelijke organisme. [...]. Monsters als de anarchisten kunnen alleen door een zedelijk bedorven en onchristelijke maatschappij worden voortgebracht.¹¹⁹

Het demoniseren van anarchisten in citaten zoals hierboven, zie je in elk van de drie onderzochte kranten terug. Vaak worden daarvoor ook soortgelijke woorden gebruikt. De kranten geven door het gebruik van metaforen voor de anarchisten ook het begrip anarchisme een negatieve invulling. Voorbeelden van dit soort metaforen zijn krankzinnigen, monsters en waanzinnigen. Ook worden regelmatig dierenmetaforen gebruikt.

¹¹⁹ Ibidem.

Hoofdstuk 3

Het dreigingsbeeld in Nederland

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de volgende hoofdvraag: 'In welke mate was er volgens de kranten sprake van een anarchistische dreigingsbeeld in Nederland?' Voor het in kaart brengen van de dreigingsbeeldvorming, wordt een tweetal elementen in ogenschouw genomen. Het eerste element is om te kijken naar de manier waarop de dreiging van de drie aanslagen in de kranten gerepresenteerd en verbeeld wordt. Ten tweede is het belangrijk om te kijken of in de Nederlandse kranten sprake was van angst voor het anarchistisch terrorisme. Uitgaande van de besproken secundaire literatuur, heerste in Nederland minder angst voor het anarchistisch geweld dan in omliggende landen. Aan de hand van berichten uit één van de drie kranten wordt duidelijk wat de kenmerken waren van het dreigingsbeeld in Nederland. Het merendeel van de voorbeelden is afkomstig uit het *Algemeen Handelsblad*, omdat die de Nederlandse situatie het beste illustreerde.

Internationale samenzwering

Hoewel vandaag de dag geconcludeerd kan worden dat in de tijdperiode 1898-1901 nooit een aanslag in Nederland heeft plaatsgevonden, was er destijds wel sprake van een dreigingsbeeld. Door de aanslagen in het buitenland begon in de westerse wereld de angst voor rondreizende vreemde anarchisten toe te nemen.¹²⁰ De aanslagen lieten zien dat de anarchisten niet terugdeinsden om de rust en orde in een samenleving te verstoren. Zoals Jensen en Rosenberg al beweerden, creëerde de Europese pers door de golf van anarchistische aanslagen een dreigingsbeeld van een wereldwijde samenzwering van anarchisten.^{121 122} Na bestudering van de berichtgeving blijkt dat de Nederlandse kranten de aanslagen soms ook beschouwden als een internationale samenzwering, maar ze creëerden met hun berichtgeving geen gevoel van angst onder de Nederlandse bevolking. Het dreigingsbeeld was in Nederland minimaal en had geen angstig karakter. De drie aanslagen hadden ook weinig invloed op het dreigingsbeeld. Vóór de aanslag op keizerin Elisabeth was er al sprake van een dreigingsbeeld in Nederland.¹²³ Dit dreigingsbeeld is echter niet groter geworden na de aanslagen op keizerin Elisabeth, koning Umberto I en president McKinley. Tussen de drie kranten zit qua berichtgeving over het anarchistisch dreigingsbeeld in Nederland weinig verschil. Dit is opvallend, want volgens Fijnaut heerste in Nederland juist veel angst voor het anarchisme.¹²⁴

Het idee dat het anarchisme een internationale anarchistische samenzwering is, zie je terug na de aanslag op keizerin Elisabeth. Vijf dagen na de moord publiceert het *Algemeen Handelsblad* een bericht waarin staat: "Het schijnt, dat het broeinest van de anarchistische samenzweringen alweder te Londen is."¹²⁵ Een paar dagen eerder had de krant, net als *De Tijd*, gemeld dat het broeinest zich in Milaan bevond.^{126 127} Het woord 'alweder' geeft aan dat het *Algemeen Handelsblad* het gevoel heeft dat de anarchisten zich in snel tempo verplaatst hebben naar een ander land. Een land dat geografisch gezien dichterbij Nederland ligt.

Daarnaast vraagt de krant onderaan het bericht aan haar lezers of de Londense politie de

¹²⁰ Lantink, 'Terrorisme voor 1945? Staatsmacht, geweld en terreur in anarchisme en fascisme', 61.

¹²¹ Jensen, 'Daggers, Rifles and Dynamite (2004).

¹²² Rosenberg, *Große Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik*, 40-41.

¹²³ Klem, 'Dynamiet onder de Dam', 30.

¹²⁴ Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse Politie*.

¹²⁵ 'Buitenlandsch overzicht', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 15 september 1898), 1.

¹²⁶ 'De moord van keizerin Elisabeth', *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 12 september 1898), 1.

¹²⁷ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd: godsdienstig- en staatkundig dagblad* (13 september 1898), 1.

Europese regeringen zal waarschuwen wanneer deze anarchisten 'met zulke onheimelijke bedoelingen hunne landen komen bezoeken'.¹²⁸ Het *Algemeen Handelsblad* ziet in dit broeinest van anarchisten een dreiging voor Nederland en maakt in het bericht duidelijk dat ze bang is dat de Londense politie Nederland niet zal waarschuwen bij een eventueel bezoek van de anarchisten. Ook *De Telegraaf* bericht na de aanslag op de keizerin over een anarchistisch complot. Vanuit Noord-Amerika zouden leden van een anarchistische bende naar Europa komen om hun plannen ten uitvoer te brengen. Ter bescherming van leden van verschillende koninklijke families werden in meerdere landen strenge voorzorgsmaatregelen genomen, zo ook in Nederland.¹²⁹

Na de moord op president McKinley wordt in de kranten ook op een zakelijke manier gesproken over een samenzwering. De Amerikaanse autoriteiten zouden naar aanleiding van de moord negentien anarchisten hebben opgepakt in Chicago. Ze geloven dat die allemaal betrokken zijn bij een samenzwering tegen de president en andere hoofden van de regering. Dit had ook zijn terugslag op Europa, want de samenzwering zou gedeeltelijk in Buffalo en gedeeltelijk in Kopenhagen gesmeed zijn. In de berichtgeving van bijvoorbeeld *De Tijd* over dit onderwerp, lijkt het alsof Nederland en Nederlandse kranten zich niet al te druk maken over een eventuele dreiging voor Nederland. Zo wordt geen aandacht besteed aan de geografische nabijheid van de samenzwering en de maatregelen die de Nederlandse staat misschien in gedachten heeft. Italië en Frankrijk hebben namelijk naar aanleiding van dit nieuws wel maatregelen genomen.¹³⁰ Uiteindelijk bleek het denkbeeld over een samenzwering niet te kloppen.¹³¹

Ook direct na de aanslag op koning Umberto I komt het complotdenken weer naar boven. Desondanks werd er wel kritisch naar de informatie van de autoriteiten gekeken. In het *Algemeen Handelsblad* wordt opgemerkt dat de 'rest van de wereld' de moord op koning Umberto I beschouwt als onderdeel van een algemeen complot om vorstelijke personen te vermoorden. Het *Algemeen Handelsblad* volgde echter niet zomaar de informatie van de autoriteiten. Ze plaatst bijvoorbeeld een kanttekening bij het complotdenken rondom de moord op koning Umberto I. Volgens de krant is er te weinig bewijs voor een samenzwering.¹³² Het *Algemeen Handelsblad* schrijft daarnaast ook één keer over de waarschijnlijkheid van een samenzwering:

*De eene helft beweert, dat uitgemaakt is, dat op verschillende plaatsen in de Verenigde Staten goedgeorganiseerde anarchistenbenden bestaan, die bij "voorkomende gevallen" een uit haar midden uitzenden. De andere helft verzekert, dat uit een en ander duidelijk is gebleken, dat de Italiaansche koningsmoord een zelfstandige daad is geweest.*¹³³

Uit het citaat blijkt dat de ene helft van de geïnterviewde anarchisten beweert dat de aanslag op koning Umberto I georganiseerd is door de anarchistenbende in Amerika. De andere helft beweert echter dat de Italiaanse koningsmoord een zelfstandige daad van Bresci was.¹³⁴

Maatregelen tegen de anarchisten

Een verschijnsel dat na elk van de drie aanslagen naar voren komt in de drie kranten, zijn de berichten waarin besproken wordt welke maatregelen tegen de anarchisten getroffen moeten worden. In het merendeel van deze berichten ligt de focus niet op maatregelen die Nederland wil nemen, maar op de maatregelen van regeringen van andere Europese landen. Een voorbeeld hiervan is een artikel dat ongeveer twee weken na de aanslag op keizerin Elisabeth in het *Algemeen Handelsblad* geplaatst werd.

¹²⁸ 'Buitenlandsch overzicht', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 15 september 1898), 1.

¹²⁹ 'Buitenland: een anarchistisch complot', *De Telegraaf* (avondeditie 20 september 1898), 1.

¹³⁰ 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (11 september 1901), 1.

¹³¹ 'Verscheidenheden: uit Buffalo', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (17 september 1901), 2.

¹³² 'Buitenlandsch overzicht', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 5 augustus 1898), 1.

¹³³ 'Amerikaansche kroniek', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 16 augustus 1900), 5-6.

¹³⁴ 'Amerikaansche kroniek', *Algemeen Handelsblad*, 5-6.

Hierin wordt nogmaals herhaald dat de anarchisten voor heel Europa een bedreiging vormen en wordt ingegaan op de strenge maatregelen die de Italiaanse regering naar aanleiding van de anarchistische aanslag wil doorvoeren. Het *Algemeen Handelsblad* ziet niets in deze strenge maatregelen en vindt dat de veiligheidspolitie van elk land de anarchisten in de gaten moet houden en bij beweging haar collega's in het buitenland moet waarschuwen.¹³⁵ Een verklaring voor deze manier van anarchismebestrijding kan zijn dat in Nederland nooit een anarchistische aanslag heeft plaatsgevonden. Een andere verklaring is gegeven door Marij Leenders. Zij betoogt dat gastvrijheid en tolerantie kenmerkend bleven voor de Nederlandse opstelling jegens gewelddadige anarchisten.¹³⁶ Strenge maatregelen, zoals het uitzetten van anarchisten, passen niet bij dit beleid.

Angstwekkend karakter

Een ander verschijnsel dat ook een rol speelt bij dreigingsbeelden is angst. Volgens Jensen creëerden kranten en angstige bevolkingen een mythe rondom het anarchistisch terrorisme van de negentiende eeuw.¹³⁷ Zo is in de berichtgeving van het *Algemeen Handelsblad* na de aanslag op koning Umberto I nauwelijks sprake van angst. Ook in de andere twee kranten zie je nauwelijks angstige berichtgeving. Hieronder staat een citaat uit een bericht van het *Algemeen Handelsblad* waarvan je zou kunnen beargumenteren dat het een angstwekkend karakter heeft.

*In Antwerpen heeft de politie Woensdagochtend van een aantal openbare gebouwen aanplakbiljetten verwijderd, die als opschrift droegen: "Leve Bresci! Het lijden van Bresci zal gewroken worden!" Ook werd bericht dat een aantal anarchisten uit Engeland naar Antwerpen waren gekomen, met het doel naar Parijs door te reizen. Er mag worden bijgevoegd, dat de politie een en ander niet als ernstig gemeend beschouwt.*¹³⁸

De anarchistische aanplakbiljetten hangen namelijk in Antwerpen en dat is niet heel ver van de Nederlandse grens vandaan. Daarnaast staat in het bericht dat een aantal anarchisten vanuit Engeland naar Antwerpen zijn gekomen. Het doel van deze anarchisten is daarentegen om door te reizen naar Frankrijk waardoor Nederland er waarschijnlijk weinig last van zal ondervinden. Het angstwekkend karakter van dit bericht verdwijnt grotendeels, doordat de krant meedeelt dat de politie de situatie niet als ernstig beschouwt.

¹³⁵ 'Buitenlandsch overzicht', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 24 september 1898), 1.

¹³⁶ Leenders, *Ongenode gasten* (Hilversum 1993).

¹³⁷ Jensen, 'Daggers, Rifles and Dynamite' (2004).

¹³⁸ 'Buitenlandsche kroniek', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 11 augustus 1900), 6.

Conclusie

In dit onderzoek is op meerdere gebieden de berichtgeving omtrent anarchistisch geweld in drie verzuilde Nederlandse kranten in de periode 1898-1901 vergeleken, om antwoord te krijgen op de hoofdvraag. De hoofdvraag die in deze scriptie centraal staat luidde: 'In hoeverre zijn er overeenkomsten en verschillen in berichtgeving over het anarchistisch geweld tussen Nederlandse verzuilde kranten in de periode 1898-1901?' Het anarchistisch geweld werd hierbij onderzocht aan de hand van de aanslagen op keizerin Elisabeth, koning Umberto I en de Amerikaanse president McKinley.

Uit dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat de berichtgeving van de kranten over het anarchistisch geweld in de periode 1898-1901 grotendeels met elkaar overeenkwam. Een van de grootste overeenkomst tussen de drie kranten was dat ze allemaal de drie moorden als anarchistische aanslagen beschouwden. Er zit echter wel verschil in de manier en snelheid waarop ze dit deden. Het *Algemeen Handelsblad* was meestal de eerste krant die de schuld van een aanslag bij het anarchisme neerlegde. Vaak werd een dag na een aanslag al uitgegaan van een anarchistisch motief van de dader, terwijl er soms nog niet eens genoeg bewijs was om dit soort uitspraken te doen. Hierdoor kwamen de termen anarchist en anarchisme ook het vaakst voor in het *Algemeen Handelsblad*. De andere twee kranten waren in hun berichtgeving soms wat terughoudender in het veroordelen van de daders. De naam van de dader werd niet genoemd of het bleef lang stil over het motief van de dader.

Hoewel de drie kranten verschilden in de frequentie van het gebruik van de termen anarchist en anarchisme en de snelheid waarop ze een aanslag als anarchistisch bestempelden, kwam de invulling van het begrip anarchisme grotendeels overeen. De kranten kozen ervoor om de aanslagen niet alleen te beschrijven, maar ook te veroordelen door het gebruik van negatieve metaforen. Het *Algemeen Handelsblad* was hierbij de eerste krant die een negatieve duiding gaf aan het anarchisme. De krant zette het anarchisme neer als een vreselijk kwaad. Dit gebeurde voornamelijk door begrippen als 'beesten' en 'monsters' te gebruiken. *De Tijd* deed dit ook. *De Telegraaf* daarentegen demoniseerde het anarchisme in minder sterke bewoordingen.

Ondanks de negatieve invulling van het anarchisme bleek uit alle drie de kranten dat het dreigingsbeeld van anarchistisch geweld in Nederland minimaal was. De kranten hadden door een bepaalde manier van berichtgeving over de anarchistische aanslagen een groot publiek angst kunnen inboezemen. Daar was in de berichtgeving over de drie aanslagen en de nasleep daarvan echter zelden wat van te merken. Zowel het *Algemeen Handelsblad*, *De Telegraaf* en *De Tijd* hadden weinig aandacht voor de eventuele dreiging van een aanslag in Nederland. Alleen na de aanslag op keizerin Elisabeth berichtten het *Algemeen Handelsblad* en *De Telegraaf* over een anarchistische dreiging voor Nederland. De vraag of anarchistisch geweld in Nederland te verwachten is, wordt nooit gesteld. De kranten hadden vooral aandacht voor de maatregelen die andere Europese regeringen doorvoerden tegen het anarchisme.

Een kanttekening bij deze conclusie is dat niet alle anarchistische aanslagen die binnen de onderzoeksperiode hebben plaatsgevonden in dit onderzoek zijn meegenomen. Daardoor is niet alle berichtgeving in de Nederlandse kranten omtrent het anarchistisch geweld onderzocht. Het is daarom niet mogelijk om met zekerheid vast te stellen dat het *Algemeen Handelsblad*, *De Tijd* en *De Telegraaf* niet veel verschillen in hun berichtgeving over het anarchistisch terrorisme. Daar is meer vervolgonderzoek voor nodig.

Bibliografie

Literatuur

Voor dit onderzoek zijn de volgende literaire publicaties geraadpleegd:

- Aerts, R., 'Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron', *Groniek* 33 vol. 135 (Groningen 1996), 170-182.
- Barton, M., 'The Global War on Anarchism: The United States and International Anarchist Terrorism, 1898–1904', *Diplomatic History*, Volume 39, Issue 2, (Oxford 2015), 303-330.
- Benford R. & D. Snow, 'Framing processes and Social Movements: an overview and assessment', *Annual Review of Sociology* 26 (Palo Alto 2000) 611-639.
- Benford R. en D. Snow, 'Ideology, Frame Resonance', and Participant Mobilization', *International Social Movement Research* 1 (Greenwich 1988), 190-217.
- Bhatia M.V., 'Fighting Words: Naming Terrorists, Bandits, Rebels and Other Violent Actors', *Third World Quarterly* 26 (Abingdon 2005) 5-22.
- Bouwhuisen H. van den, 'Geen Woorden maar Daden. Een beknopte geschiedenis van het terrorisme', *Ethiek en Maatschappij* jaargang 9, nr. 3 (Gent 2006), 3-94.
- Constandse, A., *Michael Bakoenin, Russisch rebel: een biografie* (Amsterdam 1980).
- Creveld, M. van, *The rise and decline of the state* (Cambridge 1999).
- Cruyningen, van A., *Aanslagen op Oranje* (Utrecht 2012).
- Demandt, B., 'Das Attentat auf Kaiserin Elisabeth von Österreich am 10. September 1898', in: A. Demandt (red.), *Das Attentat in der Geschichte* (Keulen 1996).
- Fijnaut C., *De geschiedenis van de Nederlandse Politie. Een staatsinstelling in de maalstroom van de geschiedenis* (Amsterdam 2007).
- Fraanje B., *Over internationale dollemannen, nietsontziende dweepers en leprozen in de politiek: Framing van de berichtgeving over het anarchisme in Nederlandse kranten 1898-1901* (MA thesis Universiteit Utrecht 2016).
- Godwin, W., *An enquiry concerning political justice and its Influence on General Virtue and Happiness*, (Londen 1793).
- Graaf, B.A. de en Zwierlein, C., 'Historicizing Security – Entering the Conspiracy Dispositive', *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 38.1 (Keulen 2013) 46-64.
- Graaf, B.A. de., 'De historisering van veiligheid: introductie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125e jaargang, nr. 3 (Amsterdam 2012), 304-313.

- Graaf, B.A. de, 'Van 'helsche machines' en Russische provocateurs – de strijd tegen het anarchisme in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125:3 (2012), 314-331.
- Graaf, B.A. de., 'De strijd tegen de "Zwarte Internationale'. De "samenzwering" als veiligheidsdispositief rond 1870-1910', *Krisis: Tijdschrift voor actuele filosofie* 3 (Leiden 2011), 42-53.
- Graaf, B.A. de., *Theater van de angst: De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam 2010).
- Grubacic, A. en D. Rooum, *What is Anarchism? An introduction* (Londen 1995).
- Heinen, F., Michael Bakoenin, <http://www.geschiedenis.nl> (geraadpleegd op 4 mei 2019).
- Heywood, A., *Political ideologies: an introduction* (Londen 2017).
- Hoeven, P. van der, *Het succes van een kwaliteitskrant: De ontstaansgeschiedenis van het NRC Handelsblad* (Amsterdam 2012).
- Holterman, T., *Anarchisme in de Lage Landen* (Utrecht 2017).
- Internationaal instituut voor sociale geschiedenis, www.iisg.nl (geraadpleegd op 20 mei 2019).
- Jensen, R.B., *The Battle against Anarchist Terrorism: An International History, 1878–1934* (Cambridge 2013).
- Jensen, R.B., 'Daggers, Rifles and Dynamite: Anarchist Terrorism in Nineteenth Century Europe', *Terrorism and Political Violence* 16:1 (Londen 2004) 116-153.
- Jensen, R.B., 'The International Anti-Anarchist Conference of 1898 and the Origins of Interpol', *Journal of Contemporary History* 16:2 (Londen 1981), 323-347.
- Joll J., *The Anarchists*, (Londen 1979).
- Klem, W., *Dynamiet onder de Dam. De rol van de anarchistische samenzwering bij de institutionalisering en professionalisering van Nederlands veiligheidsbeleid: 1881-1914* (Masterthesis Universiteit Leiden 2013).
- KRO Magazine, 'De vier golven van terrorisme' (2015).
- Lantink, F.W., 'Terrorisme voor 1945? Staatsmacht, geweld en terreur in anarchisme en fascisme', I. Duyvesteyn en B.A. de Graaf (red.), *Terroristen en hun bestrijders: vroeger en nu* (Amsterdam 2007).
- Leenders, M., *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815- 1938* (Hilversum 1993).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).
- Miller, M., *The Foundations of Modern Terrorism: State, Society and the Dynamics of Political Violence* (New York 2013).

- Mishra, P., *Age of Anger* (New York 2017).
- Nettlau, M., *A short history of Anarchism* (Londen 2000).
- Norris P., M. Kern en M. Just, *Framing Terrorism. The News Media, the Government and the Public* (New York/Londen 2003).
- Rapoport, D.C., 'The Four Waves of Modern Terrorism', Audrey Kurth Cronin en J. Ludes (red.), *Attacking Terrorism: Elements of a Grand Strategy* (Washington DC 2004).
- Rosenberg H., *Große Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik: Wirtschaftsablauf, Gesellschaft und Politik in Mitteleuropa* (Berlijn 1967).
- Paletz D.L. en L.L. Tawney, 'Broadcasting Organizations' Perspectives', D.L. Paletz en A.P. Schmid (red.) *Terrorism and the Media: How researchers, terrorists, government, press, public, victims view and use the media* (Londen 1992), 105-110.
- Plasse, J. van de , *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers* (Amsterdam 2005).
- Visser W., *De Papieren Spiegel: Honderd-vijf-en-twintig jaar Algemeen Handelsblad 1828-1953* (Amsterdam 1953).
- Vrankrijker, A.C.J. de., *Onze anarchisten en utopisten rond 1900* (Bussum 1972).
- Walter, N., *About Anarchism* (Londen 1969).
- Wijdeven, I. van de, 'Angst voor aanslagen: anarchistische terreurgolf 1881-1914', *Geschiedenis Magazine* nr. 8 (November 2016), 51-53.
- Wolf M., *Het geheim van De Telegraaf: geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009).
- Ziemann B. en M. Dobson, *Reading Primary Sources; The interpretation of texts from nineteenth and twentieth century history* (Londen 2009).

Bronnen

- 'Amerikaansche kroniek', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 16 augustus 1900).
- 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (1 augustus 1900).
- 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (13 september 1898).
- 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (11 september 1901).
- 'Buitenland: algemeen overzicht', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (13 september 1901).
- 'Buitenland: een anarchistisch complot', *De Telegraaf* (avondeditie 20 september 1898).

'Buitenland: verscheidenen', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (10 augustus 1900).

'Buitenlandsche Kroniek', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 11 augustus 1900).

'Buitenlandsche kroniek', *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 21 augustus 1900).

'Buitenlandsch overzicht', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 13 september 1898).

'Buitenlandsch overzicht', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 14 september 1898).

'Buitenlandsch overzicht', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 15 september 1898).

'Buitenlandsch overzicht', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 24 september 1898).

'Buitenlandsch overzicht', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 5 augustus 1898).

'De aanslag op Mc. Kinley', *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 8 september 1901).

'De Keizerin van Oostenrijk vermoord', *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 11 september 1898).

'De keizerin van Oostenrijk vermoord', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (13 september 1898).

'De koning van Italië vermoord', *De Telegraaf* (avondeditie 30 juli 1900).

'De moord op keizerin Elisabeth', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (14 september 1898).

'De moord te Genève', *De Telegraaf* (12 september 1898).

'De moord van de keizerin van Oostenrijk', *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 12 september 1898).

'De moord van koning Umberto', *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 31 juli 1900).

'De moord van koning Umberto', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 31 juli 1900).

'De veroordeling van Bresci', *De Telegraaf* (avondeditie 30 augustus 1900).

'Een paar beoordelingen van de koningsmoord', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (4 augustus 1900).

'Gemengde Mededeelingen', *De Telegraaf* (avondeditie 21 augustus 1900).

'Humbert I', *De Telegraaf* (avondeditie 30 juli 1900).

'Koning Umberto vermoord', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (31 juli 1900).

'Omverwerpers der Maatschappij', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 8 augustus 1900).

'Oostenrijk-Hongarije', *De Telegraaf* (ochtendeditie 14 september 1898).

'President McKinley', *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 7 september 1901).

'Regentenmoord. *De Tijd: godsdienstig- staatskundig dagblad* (15 september 1901).

'Telegrammen: de aanslag op McKinley', *Algemeen Handelsblad* (ochtendeditie 10 september 1901).

'Telegrammen: het vermoorden van de keizerin van Oostenrijk', *De Telegraaf* (11 september 1898).

'Van dag tot dag,' *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 17 september 1901).

'Van dag tot dag: de Keizerin van Oostenrijk', *Algemeen Handelsblad* (avondeditie 17 september 1898).

'Verscheidenheden: uit Buffalo', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* (17 september 1901).

Websites

Internationaal instituut voor sociale geschiedenis, 'Anarchistische aanslagen', <http://www.iisg.nl/collections/anarchist-assaults/index-nl.php> (geraadpleegd op 20 mei 2019).

IsGeschiedenis, 'Revolutionaire communicatie: de geschiedenis van de telegram', <https://isgeschiedenis.nl/nieuws/revolutionaire-communicatie-de-geschiedenis-van-het-telegram> (geraadpleegd op 25 mei 2019).

KRO Magazine, 'De vier golven van terrorisme', <https://www.kromagazine.nl/achtergrond/de-vier-golven-van-terrorisme/> (geraadpleegd op 28 maart 2019).